Әсәдуллин, А.Ш. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар теле укыту методикасы нигезләре (автордаш – Юсупов Р.А.) / А.Ш. Әсәдуллин, Р.А. Юсупов. – Казан: Мәгариф. – 1998. – 151 б.
Государственная программа «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014 – 2020 годы» // docs.cntd.ru/document/463305579.

Мөгътәсимова Гөлназ Ринатовна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ҺӘМ УЙГЫР МӘКАЛЬЛӘРЕНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Статья посвящена изучению некоторых особенностей паремий татарских и уйгурских языков. Сопоставительный анализ паремий проводится с целью выявления лингвокультурно-национальных специфик паремий. Автор приходит к выводу, что паремии занимают важное место в жизни народа и позволяют больше узнать о его культуре.
Ключевые слова: *татарский язык, уйгурский язык, паремия, менталитет, картина мира.*
The article is devoted to the study of some features of proverbs Tatar and Uyghur languages. Comparative analysis of proverbs is conducted to identify Lingvokulturnaja-national specificities of parmemy. The author concludes that paremias occupy an important place in the life of the people, and let you know more about its culture.
Key words: *Tatar language, Uygur language, proverbs, mentality, world view.*

Гомумән алганда, татар һәм уйгыр мәкальләренең тематикасы охшаш. Мәсәлән, *Ачның күзе икмәктә, тукның күзе хикмәктә* мәкале уйгырча болай яңгырый: *Ачның көзе нанда, токның көзе хикметте.* Шулай итеп, татар һәм уйгыр мәкальләренең төзелешендә һәм тематикасында күп уртаклыклар табыла. Мәкальләрнең тематикасын карасак, шактый охшаш темаларга юлыгырга мөмкин: «Кеше һәм җәмгыять», «Балалар һәм ата-аналар», «Табигать», «Яхшылык һәм яманлык».

Ике халыкның мәкальләре кыска, тотрыклы һәм сүз сәнгатен тәшкил итә, киң кулланыла.

Татар һәм уйгыр мәкальләренә аларның ике өлештән торуы хас. Чыннан да, мәкальләр ике өлештән тора, әмма һәммәсе дә түгел. Мәсәлән, *Ике куян койрыгын берьюлы тотам димә*; *Ана сүт бәргән Вәтиниңгә муһәббәт бағла (Анаң сөт биргән Ватанны ярат); Йомырка тавыкны өйрәтми; Ана Вәтиниң – алтун бөшүк (Ватан Ана – алтын бишек)* – бер өлештән генә тора торган мәкальләр. Алга таба без өч яки дүрт өлештән

торган мәкальләрне дә күрәчәкбез. Әмма мәкальләрнең күбесе ике өлештән тора. Мәсәлән, татар мәкальләре: *Йөзне дә ак иткән – уку, сүзне дә ак иткән – уку,* уйгыр мәкальләре: *Адәм туғулған йеридә әзиз, гүл – ечилган йеридә (Кеше туган җирендә, ә чәчәк үсеп китә алган җиредә кадерле).*

Өч өлештән һәм дүрт өлештән торганнары да аз түгел. Мәсәлән, татар мәкале болай ди: *Ата – йортның матчасы, ана – йортның өрлеге, бала – стеналары.* Өч өлештән торган уйгыр мәкале: *Тағ көрки – таш, тавақ көрки – аш, әл көрки – яш (тау – кыясы белән, савыт – ризыгы белән , дөнья – яшь кешеләре белән матур).*

Дүрт өлештән торган мәкальгә түбәндәге мисалны китерергә була: *Гаепсез аш эзләмә – ач калырсың, гаепсез дус эзләмә – так калырсың.* Уйгыр мәкальләре арасында дүрт өлештән торган мәкаль күзәтелмәде.

Мәкальләр ритм нигезендә ясалган дип исбатлыйлар галимнәр. Чыннан да, шулай. Мәкальләр арасында ритм сизелеп торганнары күп, әмма ритм булмаганнары да бар. Мәсәлән, *Китап – кешенең дусты* яки *Тел – күңелнең көзгесе.* Мондый хәл уйгыр мәкальләрендә дә очрый: *Адәмниң һөсни баш билән (Кешене башы бизи), Әқил – байлиқ (Акыл – байлык).*

Мәкальләрнең өлешләре арасында төрле мәгънә мөнәсәбәте урнашкан. Кайберләре капма-каршылыкка, антитеза корылган: *Кем эшләми, шул ашамый* яки *Кийимгә қарап қарши алиду, әқилгә қарап узитиду (Киемгә карап каршы алалар, акылга карап озаталар).*

Кайберәүләре кабатлауларга корыла: *Аш барда иштәй қачти, иштәй барда қени аш? (Пылау барда – аппетит юк, аппетит барда – пылау кая соң?)*

Татар халкы болай ди: *Атаң барда дус эзлә, атың барда юл эзлә.*

Күп кенә татар һәм уйгыр мәкальләрендә антонимнарны табарга мөмкин: *Дуслык ашта беленми, эштә беленә; Яхши сөз ташни яриду, яман сөз – башни (Яхшы сүз таш тишә, начары баш тишә).*

Мәкальләрнең синтаксик төзелеше шулай ук кызыксыну тудыра. Еш кына мәкальләрдә тиңдәш кисәкләр очрый. Мәсәлән, *Сөйдергән дә тел, биздергән дә тел* или *Адәм – қулақтин, һайван туяқтин сәмрийду (Кеше яхшы сүздән, мал-туар – яхшы ризыктан тазара).* Мәкальләрдә кулланылган чагыштыруаларның формалары күп төрле. Алар я теркәгечләр ярдәмендә *(Таянма билеңә, ә таян илеңә)*, яки килеш кушымчалары ярдәмендә *(Көчең белән мактанма, акылың белән мактан)*, яисә синтаксик паралеллизм нигезендә *(Күрше тавыгы каз кебек, йомыркасы баз кебек)* формалашканнар. Теркәгечләрсез генә формалашкан чагыштырулар *(Яхши ит – йерим мал (Яхшы эт – ярты байлык), Кеше күңеле – кара урман),* тискәре чагыштырулар *(Күзеңне түгел, артыңны тишәр)* бар. Кайвакыт мәкальләрдә чагыштырулар аңлатылып та китә: *Ярлының бер яман чир: әдәплене үтермәс, үтерсә дә көлдермәс.*

Мәкальләрдә метафоралар, сынландырулар бик актив: *Дөреслек утта да янмый, суда да батмый; Ярлы кеше акчасы, торна булып кычкыра; Ач итниң чүшигә сөңәк кирәри (Ач этнең төшенә сөяк керә); Ат – әр кишигә қанат (Ат – ирнең канаты).*

Татар мәкальләрендә кеше исемнәре кулланылса, уйгыр мәкальләрендә исемнәр чагылыш тапмый. Мәсәлән, *Минем күңелем Микидә, Мики күңеле ипидә; Әмәк йөгергәнгә Шәмәкнең табаны кызган.*

Уйгыр мәкальләрендә бары тик уйгыр халыкна гына хас элементлар да бар. Мәсәлән, уйгыр мәкальләрендә Кашгар шәһәре искә алына. Ул – иң борынгы шәһәрләрнең берсе: *Кәшкәрниң киши – яз, соги – этияз.*

Шулай ук уйгур кухнясына гына хас ризык атамалары да күзәтелде: *Чөшур көлдә пишәр, манта – чөлдә.*

Кайбер мәкальләрдә уйгырларның милли характеры да күренә дип әйтергә мөмкин. Уйгырларның ирекккә, киңлеккә омтылулары турында сөйләнә бу мәкальдә: *Тар өйдә аш йегичә, кәң йәрдә муш йә.*

Уйгыр мәкальләре арасында теге яки бу яктан искергә текстлар да очрый. Кайберләрендә авыл хуҗалыгының өстенлеге турында сөйләнелә, кайберләрендә исә шәһәр мәдәниятенең куркыныч булуы турында әйтелә. Мәсәлән, *Шәр коргэн ошкидин кач (Шәһәр күргән кәҗәдән кач).*

Шулай итеп, мәкальләр тел үсеше турындагы күзаллауларны өйрәнүдә әһәмиятле чыганак булып тора. Фольклор жанрлары арасында сан ягыннан да, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан да аерым урын алып торган мәкальләрнең тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәнү халкыбызның дөньяга карашлары, телебезнең стилистикасы хакындагы мәгълүматларны гомумиләштерүгә ярдәм итә. Әлеге тел-сурәтләү чаралары халыкка үз фикерен үтемлерәк итеп җиткерергә, билгеле бер күренешләргә үз мөнәсәбәтен белдерергә, күп гасырлар туплаган тәҗрибәсен тапшырырга юл ача.

Мәкальләр – фольклор чагылышы. Шуңа күрә лингвокультурологик тикшеренүләр өчен зур әһәмияткә ия, чөнки фольклор мәдәният яшәешенең мөһим формасын тәшкил итә. Әлеге форма рухи тормышның төрле якларын, йолаларны, хезмәт эшчәнлегенең традицион төрләрен бергә туплый.

Иң аз сүз һәм иң аз тасвирлау чаралары белән генә дә паремияләр халык сөйләменең куәтен һәм гүзәллеген, җанлылыгын, кыскалыгын һәм җыйнаклыгын ача.

Әдәбият

Денмухаметова, Э.Н. Некоторые особенности татарских паремий / Э.Н. Денмухаметова // Альманах современной науки и образования. Научно-теоретический и прикладной журнал широкого профиля. – Тамбов: Грамота, 2010. – № 6 (37). – С.169-172.

Замалетдинов, Р.Р. Конструирование картины мира и паремиологический фонд языка / Р.Р. Замалетдинов // Филология и культура. – 2010. – № 19. – С. 54-58.

Молотова, Г.М. Современное состояние уйгурской фольклористики Казахстана и СУАР КНР / Г.М. Молотова // Центральная Азия – Китай: состояние и перспективы сотрудничества. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2008. – С. 276-287.

Мугтасимова, Г.Р. Татарские народные пословицы, отражающие ежличностные отношения в семье / Г.Р. Мугтасимова // Сопоставительная филология и полилингвизм: Материалы еждународной научной конференции (Казань, 29 сентябрь - 1 октября 2010 года). – Казань, 2010. – С.199-201.

Исәнбәт, Н. Татар халык мәкальләре. 1 том / Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.

Исәнбәт, Н. Татар халык мәкальләре. 2 том / Н. Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963.

Исәнбәт, Н. Татар халык мәкальләре. 4 нче басма / Н. Исәнбәт. – Яр Чаллы: «Идел-йорт», 2003.

Хамраев, М.К. Уйгурские пословицы и поговорки / М.К. Хамраев. – Москва: Главная редакция восточной литературы. – 181 с.

Мөхәммәтгалиева Зилә Муллахмәтовна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

МОРДОВИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ ЛӘМБРӘ РАЙОНЫ ТАТАРЛАРЫНДА БАЛА ТУУ ЙОЛАСЫ ЛЕКСИКАСЫ

В обществе интерес к татарскому языку становится все больше и больше. В этнографических исследованиях уделялось немало внимания на изучение истории обычаев татарского народа. Она нашла отражение в работах Ф.С. Баязитовой [1993], Д.Б. Рамазановой [2002], Г.Т. Бакиевой [1997]. Задачей настоящей статьи является попытка больше изучить и накопить информацию ритуальной лексики, используемой при рождении ребенка в Лямбирском районе Республики Мордовия.

Ключевые слова: *рождение ребенка, этнолингвистика, обряд, верование, приношение.*

In the public interest in the Tatar language is becoming more and more. In ethnographic studies much attention was paid to the study of the history of traditions of the Tatar people. . It was reflected in the works of F.S. Bayazitova [1993], D.B. Ramazanova [2002], G.T. Bakieva [1997]. The objective of this article is an attempt to learn and accumulate information about ritual vocabulary, which used in the birth of a child in the Lyambirsky District of the Republic of Mordovia.

Key words: *Childbirth, ethnolinguistics, rite, belief, offering.*

Татар халкында бала туу белән бәйле булган йолалар һәм аларга караган сүзләр артык күп сакланмаган. Шулай да кайбер өлкән кешеләр баланы һәм бала тудырган хатынны «явыз рухлардан» саклау, төрле